

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΕΡΙΑΝΟΣ

ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΝΤΑΣ ΤΑ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΑ
ΠΟΙΜΝΙΟΥ ΚΑΙ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΣ.
ΚΑΤΑΔΕΙΞΗ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΩΝ ΑΤΑΣΘΑΛΙΩΝ
ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΜΑΛΑΚΗ

Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν τόμο
«Ἡ Ὑπάτη στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία,
τὴν ἐκκλησιαστικὴ τέχνη καὶ τὸν ἐλλαδικὸ μοναχισμό
(Ὑπάτη 8-10 Μαΐου 2009).
Πρακτικά»

ΑΘΗΝΑ 2011

Γεράσιμος Μέρμανος

ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΝΤΑΣ ΤΑ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΑ
ΠΟΙΜΝΙΟΥ ΚΑΙ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΣ
ΚΑΤΑΔΕΙΞΗ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΩΝ ΑΤΑΣΘΑΛΙΩΝ
ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΜΑΛΑΚΗ*

Κατά τον 12ο αιώνα, οι βυζαντινοί επίσκοποι δεν περιορίζονταν στα θρησκευτικά και ποιμαντικά τους καθήκοντα, αλλά ήταν συγχρόνως και φορείς της κεντρικής εξουσίας¹. Το κύρος και η δύναμή τους είχαν αυξηθεί με την αναβίωση των πόλεων, και σε αυτό συνέβαλλε το γεγονός ότι ο διοικητής μιας πόλης ήταν ένα απόμακρο πρόσωπο που παρέμενε στη θέση του για μικρό χρονικό διάστημα, ενώ, αντίθετα, ο επίσκοπος διοριζόταν μόνιμα. Σε στιγμές έκτακτης ανάγκης ενεργούσε ως ο πραγματικός ηγέτης² – όπως δείχνει και το παράδειγμα του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης κατά την πολιορκία και άλωση της μητρόπολής του από τους Νορμανδούς της Σικελίας (1185). Συχνά, λοιπόν, έπρεπε να προστατεύει το ποιμνιό του από κινδύνους όχι μόνο πνευματικούς, αλλά και άλλους, περισσότερο εγκόσμιους και απειλητικούς.

Μια από τις απειλές αυτές συνιστούσε το βάρος των υπέρμετρων φόρων σε συνδυασμό με τη δράση των φοροσυλλεκτών. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η λαϊκή εχθρότητα στο Βυζάντιο στρεφόταν εναντίον κυρίως του τοκογλύφου και του φοροεισπράκτορα³. Οι αναφορές στην καταπίεση των φοροει-

---

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Χριστίνα Αγγελίδη, διευθύντρια ερευνών στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΙΒΕ/ΕΙΕ), τον κ. Μιχαήλ Βέλλα, ομότιμο καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών και τον κ. Ηλία Αναγνωστάκη, κύριο ερευνητή στο ΙΒΕ/ΕΙΕ, για τις εύστοχες παρατηρήσεις τους.

1. Γενικά για τον ρόλο του επισκόπου στη βυζαντινή κοινωνία κατά τον 12ο αιώνα, βλ. Μ. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995, σσ. 139-262.

2. Μ. Angold, «Archons and Dynasts: Local Aristocracies and the Cities of the Later Byzantine Empire», στο: Μ. Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy, IX-XIII Centuries* [British Archaeological Reports, International Series, 221], Oxford 1984, σσ. 240-241.

3. Α. Kazhdan - G. Constable, *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Washington, D.C. 1982, σ. 150.

σπρακτόρων σχεδόν αποτελούν τόπο στη βυζαντινή γραμματεία, ενώ ακόμα και η έννοια της ελευθερίας στο Βυζάντιο είχε πρωτίστως δημοσιονομική διάσταση: πραγματικά ελεύθεροι θεωρούνταν όσοι προνομιούχοι δεν υπέκειντο σε οποιαδήποτε μορφή φορολόγησης. Αυτό ήταν αναμενόμενο για ένα συγκεντρωτικό κράτος, όπως το βυζαντινό, το οποίο αντλούσε τα έσοδά του κυρίως από τους φόρους που συνέλεγαν οι καταπιεστικοί φοροεισπράκτορες⁴. Δεδομένου ότι στο Βυζάντιο ήταν άγνωστη μια γενική έννοια ελευθερίας⁵, είναι ενδεικτική η αντίληψη του Μιχαήλ Ψελλού πως είναι ελεύθερος, από τη στιγμή που δεν υποτάσσεται στη φωνή του φοροεισπράκτορα⁶. Υποδηλώνεται έτσι μια ενδιαφέρουσα πτυχή της έννοιας της ελευθερίας στο Βυζάντιο, η οποία σχετίζεται ωστόσο μόνο με προνομιούχους, όπως ο ίδιος ο Ψελλός, που τους είχαν παραχωρηθεί φοροαπαλλαγές.

Τον 12ο αιώνα, παρατηρείται ότι σε έργα ιεραρχών και εκκλησιαστικών ανδρών απαντούν συχνές αναφορές στο ευρύτερο ζήτημα της φορολογίας, τόσο στους επαχθείς φόρους όσο και στην αρπακτική διάθεση των οικονομικών υπαλλήλων⁷. Η κατάσταση αυτή δεν συνιστούσε απειλή μόνο για το ποιμνιό τους, αλλά και για τα συμφέροντα της επισκοπής τους. Φυσικά, η προάσπιση του ποιμνίου από τη φορολογία δεν αποτελεί πρωτοτυπία των βυζαντινών επισκόπων του 12ου αιώνα, αφού υπάρχει μακρά πατερική παράδοση στο ζήτημα αυτό⁸. Ωστόσο, την εποχή αυτή φαίνεται ότι συντρέχουν και άλλοι ειδι-

4. A. Kazhdan, «The Concepts of Freedom (eleutheria) and Slavery (duleia) in Byzantium», στο: G. Makdisi - D. Sourdel - J. Sourdel-Thomine (εκδ.), *La notion de liberté au Moyen Âge: Islam, Byzance, Occident*, Paris 1985, σσ. 216-218, 223-224.

5. Βλ. A. P. Kazhdan - A. W. Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley - Los Angeles - London 1985, σ. 59.

6. Μιχαήλ Ψελλός, Επιστολή 152: [Πρός Δούκαν τὸν Καίσαρα], έκδ. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη ἢ Συλλογή ἀνεκδότων μνημείων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας*, τ. Ε', Βενετία - Παρίσι 1876, σ. 402: ... ἐλεύθερον γὰρ καὶ γὰρ ζῶν καὶ ἄνετον, φωνῆς φορολόγου μὴ κατακούων, ...

7. Γενικά για τις καταχρήσεις των διοικητικών αξιωματούχων εις βάρος του επαρχιακού πληθυσμού στα τέλη του 12ου αιώνα, βλ. C. M. Brand, *Byzantium confronts the West, 1180-1204*, Cambridge, MA 1968, σσ. 1 κ.ε., 32, 61-66, 104-106, 109-110, 148-155· J. Herrin, «Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205», *Dumbarton Oaks Papers* (στο εξής: *DOP*) 29 (1975), σσ. 253-284.

8. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν ορισμένες επιστολές του Βασιλείου Καισαρείας που αποσκοπούσαν στην ανακούφιση του ποιμνίου του από τη βαριά φορολογία: βλ. Ε. Σπ. Παπαγιάννη, «Φορολογικές πληροφορίες από επιστολές τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (329/31-379) καὶ τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδας (1050/55-1125/26;)), στο: Χ. Γ. Αγγελίδη (επιμ.), *Ἡ καθημερινή ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση*, Αθήνα 1989, σσ. 391-407· H. Saradi, «The Twelfth-Century Canon Law Commentaries on the ἀρχοντικὴ δυναστεία: Ecclesiastical Theory vs. Juridical Practice», στο: Ν. Οικονομίδης (εκδ.), *Τὸ Βυζάντιο*

κότεροι λόγοι που καθιστούν την αναφορά σε θέματα φορολογίας στο έργο διαφόρων βυζαντινών ιεραρχών αξιοσημείωτη.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η μελέτη των επιστολών του μητροπολίτη Νέων Πατρών Ευθυμίου Μαλάκη (περ. 1115 - προ 1204)⁹ συμβάλλει στη συμπλήρωση των γνώσεών μας για τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στον ελλαδικό χώρο κατά τον 12ο αιώνα. Από το σύνολο των επιστολών του ξεχωρίζουν δύο που θίγουν το ζήτημα της βαριάς φορολόγησης και της αυθαίρετης συμπεριφοράς των οικονομικών αξιωματούχων.

Στην πρώτη από αυτές, την επιστολή 9 της έκδοσης Μπόνη, ο Ευθύμιος φέγει τον *ἀρχιτελώνη Βάρδα* για τη σκληρότητά του¹⁰. Ο όρος *ἀρχιτελώνης* (πρβλ. Δουκ. 19,2) θεωρώ ότι δηλώνει τον επικεφαλής των φοροεισπρακτόρων και ίσως ταυτίζεται με τον *πράκτορα*¹¹, τον ισχυρό εκείνο επαρχιακό αξιωματούχο που οργάνωνε τη συλλογή των κυριότερων φόρων¹². Ο Ευθύμιος

κατά τον 12ο αιώνα. Κανονικό δίκαιο, κράτος και κοινωνία [Διπτύχων - Παράφυλλα, 3], Αθήνα 1991, σ. 394 σημ. 73. Πρβλ., μεταξύ άλλων, την περίπτωση του Θεοδορήτου Κύρρου τον 5ο αιώνα, ο οποίος σε επιστολές του με παραλήπτες διάφορα σημαίνοντα πρόσωπα προσπαθούσε να επιτύχει ευνοϊκή ρύθμιση της φορολογίας υπέρ των γεωργών της επισκοπής Κύρρου στη βόρεια Συρία. Για μια επισκόπηση των επιστολών αυτών του Θεοδορήτου, βλ. I. G. Tompkins, «Problems of Dating and Pertinence in Some Letters of Theodoret of Cyrhus», *Byzantion* 65/1 (1995), σσ. 178-183· πρβλ. Ν. Σβορώνος, *Η βυζαντινή επαρχία. Πέντε μαθήματα*, Αθήνα 1991, σσ. 52-54.

9. Για τον Ευθύμιο Μαλάκη, βλ. G. Stadtmüller, *Michael Choniates, Metropolit von Athen (ca. 1138 - ca. 1222)* [Orientalia Christiana, 33/2: αρ. 91], Roma 1934, σσ. 306-312· Κ. Γ. Μπόνης, *Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη, μητροπολίτου Νέων Πατρῶν (Ἰπάτης), τὰ σωζόμενα*, Αθήνα 1937, σσ. 7-35· J. Darrouzès, «Notes sur Euthyme Tornikès, Euthyme Malakès et Georges Tornikès», *Revue des Études Byzantines* (στο εξής: *REB*) 23 (1965), σσ. 155-163· Δ. Β. Γόνης, «Ἡ βυζαντινὴ Ἰπάτη», *Ἰπάτη* 17-19 (1987-1988), σσ. 143-145· A. Kazhdan, «Malakes, Euthymios», στο: A. P. Kazhdan (γεν. εποπτεία), *The Oxford Dictionary of Byzantium* 2 (1991), σ. 1275.

10. Ευθύμιος Μαλάκης, Επιστολή 9: *Βάρδα ἀρχιτελώνη*, έκδ. Μπόνης, *Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη τὰ σωζόμενα*, σσ. 49.16-50.29.

11. Ἐχουν προταθεῖ και άλλες ερμηνείες για τον όρο, βλ. H. Ahrweiler, *Byzance et la mer: la marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966, σ. 277 σημ. 4: *Il ressort des lettres de Michel Choniate et d'Euthyme Malakès, ..., que l'architélônès Bardas, mentionné par Malakès ..., doit être identifié soit avec le praitôr qui peut en effet être désigné sous des titres divers (dasmologos, etc.) soit avec l'archonte maritime ...*· βλ. επίσης Herrin, «Realities», σ. 281: *... Bardas, an ἀρχιτελώνης, was responsible for ordering the enforced military service of poor peasants. As such, he was probably one of the governor's men who worked together with the prôtokentarchos.*

12. Για τον *πράκτορα*, βλ. F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Leipzig 1927 (ανατ. Darmstadt 1960), σ. 71 κ.ε.: H. Glykatzki-Ahrweiler, «Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-

φαίνεται ότι είχε ζητήσει επιείκεια για το ποίμνιό του, η οποία όμως δεν επιδείχθηκε. Οι κατηγορίες που απευθύνει στον Βάρδα σχετίζονται γενικότερα με την οικονομική εξαθλίωση στην οποία είχε οδηγηθεί μεγάλο μέρος του ποιμνίου του από τις φορολογικές επιβαρύνσεις¹³. ειδικότερα, όμως, αναφέρονται στην αναγκαστική στρατολόγηση αγροτών της μητρόπολής του.

Ανώτατη αρχή στο θέμα Ελλάδος και Πελοποννήσου¹⁴, στο οποίο ανήκε διοικητικά η Υπάτη¹⁵, ήταν ο μέγας δούξ, ο αρχηγός του στόλου. Εντούτοις, και εξαιτίας του γεγονότος ότι ο στρατιωτικός αυτός αξιωματούχος είχε υπό την άμεση δικαιοδοσία του και άλλες νησιωτικές και παράκτιες περιοχές¹⁶,

XIe siècles», *Bulletin de Correspondance Hellénique* (στο εξής: BCH) 84 (1960), σσ. 88, 90· Herrin, «Realities», σσ. 270-271· N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Athènes 1996, σσ. 44-45· του ίδιου, «Ο ρόλος του βυζαντινού κράτους στην οικονομία», στο: Α. Ε. Λαΐου (γεν. εποπτεία), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα*, τ. Γ', Αθήνα 2006, σσ. 212-214.

13. Μαλάκης, Επιστολή 9, σ. 50.6-8: 'Ἄλλ' ἡμεῖς μὲν οἱ ἄθλιοι τε καὶ τλήμονες, τῆς ὀργῆς τοῦ Θεοῦ τὸ ἀψίνθιον ἐκπεπώκαμεν, πᾶσαν τὴν οὐσίαν ἀποβαλόντες, ὡς μηδὲ πριῶβολον καταλελείφθαι ἡμῖν. Πρβλ. του ίδιου, Επιστολή 12: *Κωνσταντῖνῳ, μητροπολίτῃ Πατρῶν*, σσ. 52.24-53.2: 'Ἀλγοῦμεν, ὡς τὸ εἶκός, ὧ ἱερά καὶ Θεῷ μεμεριμνημένη ψυχῇ, ἐπὶ τε τῆ τῶν πραγμάτων ἐκνόμῳ φορᾷ καὶ τῆ τῶν ἀνταδέλφων καὶ οἰκείων κακῶς ἀπολουμένων παρὰ τῶν φορολόγων καὶ μηνιαίων ἢ μᾶλλον ἡμερησίων ἀπαιτητῶν, βαρβαρικῇ καταδρομῇ καὶ σκυθικῇ προνομῇ· ...

14. Για το θέμα Ελλάδος και Πελοποννήσου, βλ. G. Ostrogorsky, «Ποستانак тема Хеллада и Пелопонез», *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 1 (1952), σσ. 64-77· Δ. Α. Ζακυθηνός, *Ἡ βυζαντινὴ Ἑλλάς, 392-1204*, Αθήνα 1965, σ. 56· J. Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalia [Tabula Imperii Byzantini, 1]* (στο εξής: TIB 1), Wien 1976, σσ. 61-67.

15. Να σημειωθεί ότι στην *Partitio Romaniae* του 1204 (ἐκδ. A. Carile, «Partitio terrarum Imperii Romaniae», *Studi Veneziani* 7 [1965], σσ. 222.113, 285) αναφέρεται η «ἐπίσκεψις Νεοπατρῶν» (*Pertinentia Neopatron*). Βλ. Δ. Α. Ζακυθηνός, «Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει», *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* (στο εξής: *ΕΕΒΣ*) 21 (1951), σ. 192· M. Dendias, «Συμβολὴ εἰς τὰ τῆς ὀργανώσεως καὶ λειτουργίας τῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει περὶ τὴν ἐποχὴν τῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων καταλύσεως αὐτοῦ», στο: *Atti dello VIII congresso internazionale di studi byzantini, Palermo 3-10 aprile 1951*, τ. II, Roma 1953, σ. 317· TIB 1, σ. 223. Για τις ἐπίσκεψεις, βλ. P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, σσ. 164-168· Οικονομίδης, «Ο ρόλος του βυζαντινού κράτους», σσ. 240-241. Γενικά, η *Partitio Romaniae* και το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ' υπέρ των Βενετών του 1198 (ἐκδ. G. L. F. Tafel - G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, τ. 1 [814-1205], Wien 1856, σ. 246 κ.ε.) αποδίδουν την οικονομική διάρθρωση και τη διοικητική διαίρεση της Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας πριν από την Δ' Σταυροφορία· ωστόσο, η ἐπίσκεψις Νέων Πατρῶν δεν μνημονεύεται στο χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ'.

16. Για τις αρμοδιότητες του μεγάλου δούκως ως προς το θέμα Ελλάδος και Πελοποννήσου, βλ. Herrin, «Realities», σ. 276 κ.ε· Magdalino, *Manuel I*, σσ. 234-235, 266. Γενικά για το

την πραγματική εξουσία στο θέμα ασκούσε ο *πραίτωρ*, πολιτικός αξιωματούχος που διοριζόταν από την Κωνσταντινούπολη συνήθως για περίοδο τριών ετών, έχοντας εκτεταμένες αρμοδιότητες στα φορολογικά ζητήματα και την απονομή της δικαιοσύνης από πολιτειακά όργανα¹⁷. Τα πρόσωπα που έφεραν το αξίωμα του *πραίτωρος*, όμως, συχνά προτιμούσαν να διαβιούν στην πρωτεύουσα και το κενό εξουσίας που προέκυπτε το κάλυπταν κατώτεροι αξιωματούχοι, όπως οι *πράκτορες* και οι *άναγραφείς*¹⁸, που σχετίζονταν με την εισπραξη φόρων και προσπαθούσαν να εξυπηρετήσουν πρωτίστως τα δικά τους συμφέροντα. Ο *πράκτωρ*, για παράδειγμα, αναλάμβανε τη διαχείριση των δικαιωμάτων του δημοσίου σε μια περιοχή με δύο τρόπους: είτε με μίσθωση μετά από πλειστηριασμό, αποδίδοντας στο κράτος το συμφωνηθέν ποσό, αλλά κρατώντας το υπόλοιπο των εισπράξεων (*ἐπί πάκτω*)· είτε κατόπιν αμοιβής, οπότε απέδιδε στο κρατικό ταμείο τα έσοδα και παρακρατούσε την αμοιβή του (*εἰς τὸ πιστόν*)¹⁹. Ο πρώτος τρόπος ενείχε σαφώς μεγαλύτερα περιθώρια κέρδους σε σχέση με τον δεύτερο για τον *πράκτορα* και τους βοηθούς του, αλλά ταυτόχρονα καλλιεργούσε συνθήκες αυθαίρετης εκμετάλλευσης των φορολογουμένων, αφού πρακτικά επέτρεπε, μέσα στο κλίμα ελλείψεως αποτελεσματικού κεντρικού ελέγχου, την απομύζηση των επαρχιών από τους οικονομικούς υπαλλήλους, αρκεί να αποδίδονταν στο κράτος οι προβλεπόμενοι φόροι.

Ο Ευθύμιος στηλιτεύει στην επιστολή του προς τον Βάρδα την πρακτική της αναγκαστικής στρατολόγησης και αναφέρεται σε περιπτώσεις που αγρότες αποστέλλονταν να υπηρετήσουν σε μια φρουρά, χωρίς να διαθέτουν την παραμικρή στρατιωτική εμπειρία. Το γεγονός αυτό είχε υποπέσει στην αντίληψη του αυτοκράτορα, ο οποίος είχε διατάξει να επιστρέψουν στα σπίτια τους, καθώς δεν ήθελε απειροπόλεμους και ελαφρά οπλισμένους στρατιώτες²⁰. Ο Ευθύμιος φαίνεται ότι θεωρούσε ως κύριους υπεύθυνους για την κα-

αξίωμα αυτό, βλ. A. Hohlweg, *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des oströmischen Reiches unter den Komnenen*, München 1965, σσ. 146-157· Ahrweiler, *Byzance et la mer*, σσ. 209-211· R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, τ. 1, Berlin - Amsterdam 1967, σ. 542 κ.ε.· N. Oikonomidès, «L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)», *Travaux et Mémoires* (στο εξής: *TM*) 6 (1976), σ. 147.

17. Για τον *πραίτωρα*, βλ. Glykatzi-Ahrweiler, «Recherches», σ. 67 κ.ε. της ίδιας, *Byzance et la mer*, σσ. 222-223, 276-279· Herrin, «Realities», σ. 266 κ.ε.· Oikonomidès, «Évolution», σ. 148 κ.ε.

18. Για τον *άναγραφέα*, βλ. Herrin, «Realities», σσ. 271-272· Dölger, *Beiträge*, σσ. 82-83, 88· Οικονομίδης, «Ο ρόλος του βυζαντινού κράτους», σσ. 212, 219· Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου - Π. Κατσώνη, «Άναγραφεύς, ό», στο: Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος (εκδ.), *Λεξικό βυζαντινής ορολογίας. Οικονομικοί όροι*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 105-106.

19. Οικονομίδης, «Ο ρόλος του βυζαντινού κράτους», σσ. 212-213.

20. Μαλάκης, *Επιστολή 9*, σ. 50.3-5: ... *ἀλλ' Εὐρυσθείους ἄθλους προτείνειν καὶ ξιφηρό-*

τάσταση αυτή άλλους, ενδεχομένως υφιστάμενους του Βάρδα, στον οποίο είχαν εισηγηθεί τη στρατολόγηση των αγροτών. Προφανώς, η υποχρεωτική στράτευση γεωργών που ανήκαν στο ποίμνιο του Ευθυμίου είχε ως αποτέλεσμα την οικονομική εξαθλίωσή τους, αφού τους απομάκρυνε από την καλλιέργεια της γης τους²¹. Για να κατανοήσουμε τη μαρτυρία αυτή, πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν ότι τον 12ο αιώνα, όπως και κατά την προηγούμενη περίοδο, οι μη προνομιούχοι φορολογούμενοι υπέκειντο σε έκτακτες επιβαρύνσεις (ἐπήρειαι), τον προσδιορισμό και την οργάνωση των οποίων αναλάμβαναν οι πράκτορες²². Ο εξοπλισμός ελαφρά οπλισμένων στρατιωτών και η υποχρεωτική στρατολόγηση ήταν μία από αυτές, και οι αγρότες που στρατολογούνταν υπηρετούσαν ως ναύτες (πλωῖμοι)²³, τοξότες, ιπποτοξότες κτλ. ή επάνδρωναν τοπικές φρουρές²⁴. Έτσι, η συχνά αναγκαστική στρατιωτική υπηρεσία στο θέμα Ελλάδος και Πελοποννήσου δεν περιοριζόταν στο ναυτικό, αλλά επεκτεινόταν και στην επάνδρωση μικρών φρουρών στα μεσόγεια, όπως προκύπτει και από την επιστολή του Ευθυμίου²⁵.

ρους ὀραῖσθαι καταναγκάζειν. τίνας; [τούς] τῆς ἀρότρου καὶ τῆς Μινύης εἰδότας πλέον οὐδέν. Ὁ.π., σ. 50.13-20: ... οἷα γὰρ ἡμῖν καὶ νῦν ἐπὶ τοῖς φθάσαι προτιθέασιν ἄνθρωπον πένητα καὶ ἠπορημένον, ἄνθρωπον γεωργὸν καὶ ἀπειροπόλεμον πείσαντές σου τὴν μεγαλόνοιαν εἰς τὸ στρατόπεδον στείλασθαι, ὄνπερ ὁ φιλόανθρωπος ἰδὼν βασιλεὺς εἰς τὰ οἰκεία ἐπαναστρέφειν ἐκάλεσεν· οὐ γὰρ ἰδιωτῶν, ὡς ἔοικεν, ἐν πολέμοις δεῖται ἀπείρων τε καὶ ψιλῶν, ἀλλ' ἀνδρῶν σιδηροφορούντων, ἀκμαίων τε καὶ νεανικῶν, καλῶς ἡσκημένων τὰ κατὰ πολέμους ἀνδραγαθήματα.

21. Ὁ.π., σ. 50.21-26: Σὺ οὖν στῆσον τὴν τσαύτην καθ' ἡμῶν ἀγανάκτησιν, ἣν οὐχὶ σὺ πάντως ὁ τὸν ἔλεον ἴσως μιμούμενος τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τελχίνες ἄνδρες καὶ βάσκανοι παρεκίνησαν. ἀπόστησον οὖν τὰς μάστιγὰς σου ἀφ' ἡμῶν· ἀπὸ γὰρ τῆς ἰσχύος τῆς χειρὸς σου ἡμεῖς ἐξελίπομεν πένητες γεγονότες ἐκ πλουσιῶνων καὶ περιστάσεις καὶ καινοτομίας καθυποστάντες, ἅς οὐδ' ὄναρ ἠλπίσαμεν.

22. Herrin, «Realities», σ. 270.

23. Πρβλ. Μιχαήλ Χωνιάτης, Ὑπομνηστικὸν εἰς τὸν βασιλέα κύριον Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν, ἐκδ. Σπ. Π. Λάμπρος, Μιχαήλ Ἀχομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, τ. Α', Αθήνα 1879, σ. 310.24-29: ... ἐπειτα καὶ συνδοσίας πλωῖμων καὶ πλωῖμους διδόναι ὅσους ἡμῖν ἐπέθηκεν ἢ ἀπογραφὴ τοῦ χρηματίσαντος λογοθέτου τοῦ δρόμου, κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Δούκα, καὶ μὴ πλείους αὐτῶν, μήτε ἀντὶ τῶν ἐπιβαλλόντων ἡμῖν πλωῖμων ἐκ τῆς τοιαύτης ἀπογραφῆς συνδοσίας ἀπαιτεῖν ἄνευ ὀρισμοῦ.

24. Oikonomidès, *Fiscalité*, σ. 112 κ.ε.: του ἰδίου, «Ο ρόλος του βυζαντινοῦ κράτους», σσ. 176, 224-225.

25. Βλ. Herrin, «Realities», σ. 279, ὅπου γίνεται αναφορά στη συγκεκριμένη επιστολή του Ευθυμίου (η παραπομπή στις σελίδες 73-74 της έκδοσης μάλλον εκ παραδρομῆς είναι εσφαλμένη). Η Herrin σημειώνει σχετικά: *The process of forced recruitment of men to maintain these garrisons ... is recorded by Euthymios of Neopatras. As soon as a farmer had been sent off to join the garrison, his lands were expropriated by the official responsible for his departure. Thus, governors and junior staff could arrange their own personal gain at the expense of those unfortunates.* Ωστόσο, από την επιστολή δεν συνάγεται ότι οι υπάλληλοι που ήταν υπεύθυνοι για τη

Η δεύτερη επιστολή²⁶ του Ευθυμίου που θα μας απασχολήσει θίγει επίσης μια πρακτική των οικονομικών αξιωματούχων, την αυθαίρετη οικειοποίηση περιουσιακών στοιχείων που ανήκαν σε θανόντες επισκόπους ή στις Εκκλησίες τους. Η ίδια η επιστολή δεν σώζεται ολόκληρη, ενώ το μόνο στοιχείο που γνωρίζουμε για τον παραλήπτη της είναι η προσφώνησή του: *θεσπεσιώτατε σεβαστέ*²⁷. Ωστόσο, ο Παπαδόπουλος-Κεραμέυς θεωρεί ότι είναι πιθανόν να απευθύνεται στον μεγάλο δρουγγάριο Ανδρόνικο Καματηρό, τον παραλήπτη της αμέσως προηγούμενης επιστολής στον κώδικα Petrop. gr. 250, που περιέχει και τις δύο²⁸. Η ιδιαιτερότητα της επιστολής συνίσταται στην αναφορά μιας προστάξεως του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού²⁹, η οποία εκδόθηκε τον Σεπτέμβριο της 14ης ινδικτιώνος, στοιχείο που οδηγεί σε δύο πιθανές χρονολογίες, τον Σεπτέμβριο του 1150 ή του 1165· από αυτές οι Dölger - Wirth³⁰ και Σβωρώνος³¹ υποστηρίζουν το έτος 1150, ενώ ο Stadtmüller το 1165³².

Η χρονολόγηση της προστάξεως είναι σημαντική για τη χρονολόγηση της επιστολής, αφού ο Ευθύμιος χαρακτηρίζει το συγκεκριμένο θέσπισμα ως *ἀπολυθέν πρό μικροῦ*³³. Αυτό σημαίνει ότι, εάν ήταν δυνατόν να προσδιορισθεί ο χρόνος έκδοσης της προστάξεως, θα μπορούσε να προκύψει και το *terminus post quem* για τη συγγραφή της επιστολής του Ευθυμίου, η οποία συντάχθηκε μετά από σύντομο χρονικό διάστημα. Ωστόσο, τα μέχρι στιγμής επιχειρήματα δεν επαρκούν, κατά τη γνώμη μου, ώστε να οδηγήσουν σε ασφαλές συμπέρασμα για το χρόνο έκδοσης της προστάξεως³⁴. Η επιχειρηματολογία που

στρατολόγηση των αγροτών ιδιοποιούνταν τη γη τους.

26. Μαλάκης, Επιστολή 32, σ. 70.10-20.

27. Ό.π., σ. 70.11.

28. A. Papadopoulos-Kerameus, *Noctes Petropolitanae*, St. Petersburg 1913, σ. 93 σχόλια στους στίχους 21-24. Βλ. και Μπόνης, *Εύθυμιού τοῦ Μαλάκη τὰ σωζόμενα*, σ. 70 σχόλια στον στίχο 9.

29. Ι. και Π. Ζέπος, *Jus graecoromanum* (στο εξής: JGR), τ. Α΄: *Νεαράι καὶ χρυσόβουλλα τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων*, Αθήνα 1931, σσ. 387-389.

30. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, τ. 2: *Regesten von 1025-1204*, München 1995, αρ. 1380.

31. N. Svoronos, «Les privilèges de l'Église à l'époque des Comnènes: un rescrit inédit de Manuel Ier Comnène», *TM* 1 (1965), σ. 360 και σημ. 169.

32. Stadtmüller, *Michael Choniates*, σ. 308.

33. Μαλάκης, Επιστολή 32, σ. 70.13.

34. Θεωρώ ότι εάν μπορούσε να αποδειχθεί η υπόθεση του Παπαδόπουλου-Κεραμέως ότι ο Ανδρόνικος Καματηρός πιθανόν ήταν ο παραλήπτης της επιστολής (βλ. παραπάνω, σημ. 28), τότε θα διαθέταμε ένα πολύ χρήσιμο στοιχείο στην απόπειρα χρονολόγησης προστάξεως και επιστολής. Ο Ανδρόνικος Καματηρός ήταν *ἑπαρχος τῆς πόλεως* τουλάχιστον μέχρι το καλοκαίρι του 1161 και έλαβε το αξίωμα του *μεγάλου δρουγγαρίου* αργότερα (βλ. Ε. Λ. Βρανούση, «Πατριακά. Πρόσταξις τοῦ αὐτοκράτορος Μανουήλ Α΄ Κομνηνοῦ ὑπὲρ τῆς ἐν Πάτιμω

οδήγησε τον Stadtmüller να επιλέξει το 1165 αντί του 1150 έχει δεχθεί την εύλογη κριτική του Μπόνη³⁵. Από την άλλη πλευρά, ο Σβορώνος προτίμησε το έτος 1150, θεωρώντας ότι η πρόσταξις αυτή πρέπει να εξετασθεί σε χρονική συνάφεια με παρόμοια νομοθετικά μέτρα του Μανουήλ Α' σχετικά με την προστασία των εκκλησιαστικών συμφερόντων, όπως ο λεγόμενος *Ίατῆρ*³⁶, που χρονολογείται τον Φεβρουάριο του 1148³⁷. Η συλλογιστική του Σβορώνου είναι βάσιμη, αφού η ερμηνεία της προστάξεως του Μανουήλ Α' πρέπει να γίνει σε συνάρτηση με τη λοιπή σχετική νομοθεσία του. Ωστόσο, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι καθ' όλη τη διάρκεια του 12ου αιώνα το πρόβλημα της οικειοποίησης από τους οικονομικούς αξιωματούχους περιουσιακών στοιχείων χηρευσών επισκοπών ή θανόντων ιεραρχών είχε απασχολήσει την αυτοκρατορική νομοθεσία. Ο Μανουήλ Α' δεν ήταν ο πρώτος αυτοκράτορας που επιχείρησε να «θεραπεύσει» το πρόβλημα κατά τον 12ο αιώνα. Ενδεχομένως, λοιπόν, η προγενέστερη σχετική νομοθεσία δεν καθιστούσε απαραίτητη την έκδοση της προστάξεως του Μανουήλ το 1150, αλλά αργότερα, όταν η συχνότητα των κρουσμάτων αυθαιρεσίας υποδήλωνε ότι το πρόβλημα είχε ξεφύγει από τον έλεγχο.

Συγκεκριμένα, συνοδική πράξη του 1365 επικαλείται το «χρυσόβουλλο»

μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Χρονολογικά καὶ προσωπογραφικά ζητήματα», στο: *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδου*, τ. Β', Αθήνα 1966, σ. 89). Συνεπώς, εἴαν ὁ μέγας δρουγάριος Ἀνδρόνικος Καματηρός ἦταν ὁ παραλήπτης τῆς ἐπιστολῆς, ὁ Εὐθύμιος θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε γράψῃ τὴν ἐπιστολὴ μετὰ τὸ 1161. Τὸ στοιχείο αὐτὸ, συνδυαζόμενον μετὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Εὐθύμιος χαρακτηρίζει τὸ θέσπισμα τοῦ Μανουήλ Α' ὡς ἀπολυθὲν πρὸ μικροῦ, ὁδηγεῖ στὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1165 ὡς ἔτος ἐκδόσεως τῆς προστάξεως. Ωστόσο, ἡ συλλογιστικὴ αὐτὴ βασιζέται ἀποκλειστικὰ στὴν ταύτιση τοῦ παραλήπτη μετὰ τὸν Ἀνδρόνικο Καματηρό, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἀπολύτως βέβαιη.

35. Ο Stadtmüller εἶχε θεωρήσει ὅτι ἡ συγκεκριμένη πρόσταξις εἶχε ἐκδοθῆ μάλλον τὸ 1165, καὶ ὄχι τὸ 1150, βάσει τοῦ συλλογισμοῦ ὅτι ὁ Εὐθύμιος, ποὺ μνημονεύει τὴν πρόσταξιν στὴν ἐπιστολὴ του, τὸ 1150 δὲν θὰ εἶχε ἡλικία μεγαλύτερη τῶν 35 ἐτῶν, γεγονός ποὺ θὰ ἐμπόδιζε τὴν ἀνάρρησή του στὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο τῶν Νέων Πατρῶν. Συνεπώς, ὁ Stadtmüller θεωρεῖ ὅτι τὸ ἔτος ἐκδόσεως τῆς προστάξεως δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἦταν τὸ 1150. Ἐντούτοις, ὁ Μπόνης εἶχε ἀντικρούσει τὸν ἰσχυρισμὸ αὐτό, υπογραμμίζοντας, μετὰξὺ ἄλλων, ὅτι δὲν υφίστανται ἱστορικὲς μαρτυρίες ποὺ νὰ ἀποκλείουν τὴν ἀνάρρηση τοῦ Εὐθυμίου στὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο τὸ 1150, ἐνῶ ἡ ἡλικία τῶν 35 ἐτῶν δὲν θεωρεῖται ἀπαγορευτικὴ γιὰ τὴν ἀνοδο στὸν ἀρχιερατικὸ θρόνο, πόσο μάλλον ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὑπάρχουν παραδείγματα ἀκόμα νεότερων ἐπισκόπων (*Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη τὰ σωζόμενα*, σ. 12).

36. *JGR*, τ. Α', 376-378· Σπ. Π. Λάμπρος, «Ὁ Ἰατῆρ τοῦ Μανουήλ Κομνηνοῦ διορθούμενος καὶ συμπληρούμενος», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 13 (1916), σσ. 322-326. Πρβλ. Dölger - Wirth, *Regesten*, αρ. 1372· R. Macrides, «Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder», *Fontes Minores* 6 (1984), σσ. 169-170· Angold, *Church*, σ. 145.

37. Svoronos, «Privilèges», σσ. 328-329, 360.

του Μανουήλ Α', καθώς και σχετικό χρυσόβουλλο που είχε εκδώσει ο Αλέξιος Α'³⁸. Επίσης, ο πατέρας και προκάτοχος του Μανουήλ Α' στον θρόνο, Ιωάννης Β', είχε εκδώσει χρυσόβουλλο (1124 ή 1139)³⁹, με το οποίο προσπαθούσε να αντιμετωπίσει την ίδια κατάσταση. Ο Ιωάννης Β' ορίζει σε αυτό:

οὐκ ἐξέσται τοίνυν ἀπὸ τοῦ παρόντος οὔτε κριταῖς οὔτε ἀναγραφεῦσιν οὔτε πράκτορσιν οὔτε δουξίν οὔτε στρατηγοῖς οὔτε προνοηταῖς οὔτε ἄλλοις τισὶ δημοσιακὰς δουλείας ἐγκεχειρισμένοις, μετὰ τελευτήν τῶν ἀρχιερέων παραβάλλειν ὅλως τοῖς ἐπισκοπείοις ἢ τοῖς διαφέρουσιν αὐτοῖς ἀκινήτοις ἢ μοναστηρίοις καὶ ἀφαιρεῖσθαι τι τὸ σύνολον ἐξ αὐτῶν, οὔτε μὴν προφάσει δημοσιακῶν τελεσμάτων εἰσέρχεσθαι εἰς τὰ τῆς ἐκκλησίας δίκαια καὶ ἀφαιρεῖσθαι ἃ βούλονται⁴⁰.

Ὅπως φαίνεται και στο ανωτέρω χωρίο, η απαγόρευση απευθύνεται στον επαρχιακό διοικητικό μηχανισμό και καταρρίπτει την πρόφαση, που όπως φαίνεται προέβαλλαν συχνά οι πλεονέκτες κρατικοί αξιωματούχοι, ότι η αφαίρεση περιουσιακών στοιχείων των θανόντων ιεραρχών ή των χηρευουσών επισκοπών γινόταν εξαιτίας φορολογικών υποχρεώσεων.

Η περιγραφή της κατάστασης στην πρόσταξιν του Μανουήλ Α' είναι αποκαλυπτική:

ἀννέχθη γάρ αὐτῇ, ὡς ἐν ταῖς ἀπὸ τοῦ ζῆν ἐκδημίαις τῶν ὁπουδήποτε ἀρχιερατευόντων ἐν ταῖς τοῦ θεοῦ ἀγιωτάταις ἐκκλησίαις, πῆ μὲν καὶ πρὸ τῆς αὐτῶν ἐκφορᾶς πῆ δὲ καὶ μετὰ τὴν ἐκφορᾶν, οἱ κατὰ χώραν ἐνεργοῦντες προφάσει τῆς αὐτῶν τελευτῆς τῶν τε κελλίων αὐτῶν ἀπανθρώπως κατεπεμβαίνουσι καὶ τῶν ὑπὸ τὰς λαχούσας αὐτοῦς ἐκκλησίας ἀκινήτων· καὶ ἀφαιροῦνται μὲν ἅπαντα τὰ ἐν τούτοις παρευρεθέντα τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῖς, καθολικὴν δὲ ποιοῦνται τῶν τοιούτων ἀκινήτων ἀπαίτησιν, καὶ παντοίως ἐτέρως ταῦτα συντρίβουσιν⁴¹.

38. F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 1, Wien 1860, σ. 458: ... ἀλλὰ καὶ οἱ εὐσεβέστατοι καὶ ἀοίδιμοι καὶ ἀξιομνημόνευτοι μεγάλοι βασιλεῖς, ὃ τε κῦρ Ἀλέξιος καὶ ὁ κῦρ Μανουήλ, ἀκολούθως δι' οἰκείων χρυσοβούλλων (μετὰ) ἀσείστων καὶ ἀτρέπτων λόγων παντάπασι φρικώδη τὴν ἀγανάκτησιν ἀπειλούντων οὕτως ὀρίζονται, ἵνα οὐ μόνον ἔτι ζώντων τῶν ἀρχιερέων καὶ παρόντων, ἀλλὰ καὶ τελευτησάντων οὐδαμῶς ἔχη τις ἐπ' ἀδείας τῶν τὰς βασιλικὰς ὑπηρεσίας καὶ ἐνεργείας ὑπηρετούντων ἐπιβαλεῖν χεῖρα ἢ πόδα αὐτοῖς ἐπὶ ἐκκλησιαστικοῖς πράγμασιν, κινητοῖς ἢ ἀκινήτοις, κατ' οὐδεμίαν πρόφασιν, ... Πρβλ. Dölger - Wirth, *Regesten*, αρ. 1289· J. Darrouzès, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, τ. I: *Les actes des patriarches* / V: *Les regestes de 1310 à 1376*, Paris 1977, αρ. 2479.

39. Dölger - Wirth, *Regesten*, αρ. 1301.

40. *JGR*, τ. Α', σ. 364.

41. *Ο.π.*, σ. 388.

Ο Μανουήλ Α΄ απαγορεύει στους κρατικούς αξιωματούχους που σχετίζονται με τον δημοσιονομικό τομέα να δρουν κατ' αυτόν τον τρόπο, απογυμνώνοντας τις επισκοπές μετά τον θάνατο των οικείων ιεραρχών. Ορίζει ότι η διάθεση της περιουσίας των θανόντων επισκόπων ρυθμίζεται από τη διαθήκη τους και, εάν ο επίσκοπος αποβιώσει αδιάθετος, από τους ιερούς κανόνες και το πολιτειακό δίκαιο. Όσο για την περιουσία της χηρεύουσας Εκκλησίας, απαγορεύεται στους δούκες –ή σε οποιονδήποτε άλλον– ακόμα και να εισέρχονται στα κτήματα των επισκοπών και να αφαιρούν οτιδήποτε από εκεί. Σε αντίθετη περίπτωση, οι παραβάτες όχι μόνο θα αντιμετώπιζαν αυστηρές σωματικές ποινές, αλλά επιπλέον θα έπρεπε να αποκαταστήσουν τα περιουσιακά στοιχεία που είχαν αφαιρέσει και να καταβάλουν πρόστιμο στο δημόσιο ταμείο, αξίας διπλάσιας των αγαθών που είχαν οικειοποιηθεί. Το παράπτωμα αυτό έπρεπε να καταγγείλει ο νέος επίσκοπος στον αρμόδιο αξιωματούχο, τον μυστικό⁴², προκειμένου ο τελευταίος να επιληφθεί τόσο της αποκαταστάσεως των περιουσιακών στοιχείων όσο και της επιβολής του προστίμου⁴³.

Από αυτή την πρόσταξιν του Μανουήλ Α΄ διαφαίνεται πόσο μεγάλο πρόβλημα αποτελούσε η αρπακτική συμπεριφορά κρατικών αξιωματούχων για τις επισκοπές που έχαναν τους αρχιερείς τους. Η ρύθμιση παρατίθεται ατούσια τόσο στον σχολιασμό του Θεοδώρου Βαλσαμώνος στον 35ο κανόνα της εν Τρούλλω Οικουμενικής Συνόδου (Πενθέκτη)⁴⁴, όσο και σε μεταγενέστερο πρόσταγμα του αυτοκράτορα Ισαακίου Β΄ Αγγέλου που χρονολογείται τον Απρίλιο του 1192⁴⁵. Στο δεύτερο επαναλαμβάνεται η απαγόρευση οικειο-

42. Για τις ποικίλες αρμοδιότητες του μυστικού, βλ. P. Magdalino, «The Not-so-secret Functions of the Mystikos», *REB* 42 (1984), σσ. 229-240· του ιδίου, *Manuel I*, σσ. 260-261, 298-299· R. Guiland, «Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le mystique, ó μυστικός», *REB* 26 (1968), σσ. 279-296. Ωστόσο, ο Μιχαήλ Χωνιάτης καταγγέλλει στο *Υπομνηστικόν* του (σ. 310.17-21) ότι ο μυστικός –του οποίου τα καθήκοντα περιελάμβαναν την προστασία της επισκοπικής περιουσίας από την αυθαιρεσία των κρατικών υπαλλήλων– κρατούσε κρυφά το ποσό που είχε ορισθεί να αποδίδεται στην πόλη της Αθήνας από τις εισπράξεις των πραιτώνων (... τó παρ' ήμῶν αφαιρούμενον ὑποκρατοῦντος ἐκ τῶν εἰσκομιζόμενων παρὰ τῶν πραιτώνων, ὡς διώρισται, ...). Βλ. και Angold, *Church*, σ. 205.

43. Για τη συγκεκριμένη πρόσταξιν του Μανουήλ Α΄, μεταξύ άλλων, βλ. F. Chalandon, *Les Comnènes, II: Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Paris 1912, σ. 632· H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden* [Wiener Byzantinistische Studien, 1], Wien 1964, σσ. 158-159· Magdalino, «Mystikos», σ. 230.

44. Γ. Α. Ράλλης - Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τ. Β΄, Αθήνα 1852, σσ. 384-386. Βλ. και Saradi, «Canon Law Commentaries», σσ. 385, 402.

45. J. Darrouzès, «Un décret d'Isaac II Angélos», *REB* 40 (1982), σσ. 147-149. Πρβλ. Dölger - Wirth, *Regesten*, αρ. 1608a· Magdalino, «Mystikos», σσ. 230-231.

ποίησης της περιουσίας των θανόντων επισκόπων. Είναι σαφές ότι η επανάληψη της απαγόρευσης αυτής, δεκαετίες μετά από την έκδοση της πρόσταξης του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, σημαίνει ότι το πρόβλημα της αρπαγής της περιουσίας των θανόντων επισκόπων κάθε άλλο παρά είχε λυθεί.

Η παρέκβαση που έγινε, προκειμένου να αναφερθεί η σχετική με το θέμα αυτοκρατορική νομοθεσία του 12ου αιώνα, ήταν απαραίτητη για να κατανοήσουμε το ζήτημα που τίγει ο Ευθύμιος Μαλάκης στην επιστολή του. Ο Ευθύμιος αναφέρεται στην πρόσταξιν του Μανουήλ Α΄ με τα ακόλουθα λόγια:

ἰδοῦ γὰρ καὶ τὸ ἀπολυθὲν πρὸ μικροῦ πρακτορικὸν καὶ ἀξιεπάρινον θέσπισμα τοῦ νῦν κρατοῦντος εὐσεβοῦς ἡμῶν αὐτοκράτορος, δι' οὗ τὰ φοβερῶτατα τοῖς τῶν ἐκκλησιῶν κατεπεμβαίνουσιν ἠπειλήσατο, συκίνην ἡμῖν ἐπικουρίαν οἱ φορολογοῦντες ἀπέδειξαν, τοσοῦτον ὠφελοῦσαν τοὺς τε θνήσκοντας τῶν ἀρχιερέων καὶ τὰς ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ, ὅσον τοὺς μὲν πικρότερον τελευτᾶν, τὰς δὲ σκυλεύεσθαι γενναϊότερον⁴⁶.

Η επιστολή αυτή αποτελεί, απ' όσο γνωρίζω, τη μοναδική σύγχρονη φιλολογική πηγή που αναφέρεται στην πρόσταξιν του Μανουήλ Α΄ και, σε σχέση με άλλες πηγές, την εγγύτερη χρονικά στην έκδοσή της. Εφ' όσον η επιστολή δεν σώζεται ολόκληρη, δεν μπορούμε να διαγνώσουμε με ακρίβεια το πλαίσιο στο οποίο ο Ευθύμιος κάνει λόγο για τη συγκεκριμένη πρόσταξιν. Ωστόσο, από την ανωτέρω αρκετά λεπτομερή περιγραφή του διαφαίνεται ότι στο τμήμα της επιστολής που έχει χαθεί πρέπει να γινόταν αναφορά σε σχετικό με την πρόσταξιν ζήτημα. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι αμέσως πριν από το προαναφερθέν χωρίο, ο Ευθύμιος σημειώνει: ... τοῖς οὖν τοιούτοις παθήμασι, ..., τίς ἂν καὶ πόθεν ἴσασις εὐρεθήσεται, ὅταν οὐδὲ βασιλεῖς κατισχύωσιν; ...⁴⁷. Επομένως, ο Ευθύμιος πρέπει να περιέγραφε διάφορα κακώς κείμενα που είχαν υποπέσει στην αντίληψή του, τα οποία ούτε η αυτοκρατορική εξουσία δεν μπορούσε να δαμάσει.

Οι μαρτυρίες που έχουμε συνηγορούν στο ότι η περίοδος χηρείας μιας επισκοπής ήταν από τις πλέον επικίνδυνες για την περιουσία της. Είναι προφα-

46. Μαλάκης, Επιστολή 32, σ. 70.12-18. Ο Μπόνης (*Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη τὰ σωζόμενα*, σ. 11 σημ. 6) θεωρεί ότι η αναφερόμενη κέλευσις στην υπ' αρ. 18 επιστολή ίσως αφορά το θέσπισμα, για το οποίο γίνεται λόγος εδώ. Βλ. Μαλάκης, Επιστολή 18: *Ἰωάννη κληρικῷ*, σ. 57.4-8: *Εἰ μὴ τὸ πῶμα τῆς λήθης ἢ κέλευσις πέπωκεν, ὧ περι τὰς τῶν φιλοῦντων αἰτήσεις ὑπόπτερε καὶ διαέριε σύ, σταλήτω πρὸς τοὺς δεσπότης ποτέ. εἰ δὲ πέπωκε –τοῦτο γὰρ ἡ τοσαύτη βραδύτης τεκμαίρεσθαι δίδωσι– δηλούσθω θᾶττον καὶ πάντως εἴσομεν, χάριν τε προσομολογήσομεν τὸ μὴ ἐπὶ πλέον ἐλπίσι ψυχραῖς ὑποτρέφεσθαι.*

47. Μαλάκης, Επιστολή 32, σ. 70.11-12.

νές επίσης ότι η ιδιοποίηση μέρους της περιουσίας, κινητής ή ακίνητης, ενός θανόντος ιεράρχη ή της χηρεύουσας Εκκλησίας του έθιγε σοβαρά τα συμφέροντα της οικείας μητρόπολης. Σε περίπτωση δε που η μητρόπολη δεν διέθετε μεγάλο αριθμό επισκοπών –όπως ακριβώς συνέβαινε στην περίπτωση της μητρόπολης Υπάτης, η οποία επί Μανουήλ Α΄ Κομνηνού διέθετε μόνο τρεις επισκοπές (Μαρμαριτζάνων, Αγίας και Βελλάς)⁴⁸–, τυχόν απώλειες και υπεξαίρεσεις γίνονταν ακόμα πιο αισθητές στο σύνολο της μητρόπολης.

Την αρπακτική διάθεση των αξιωματούχων εις βάρος των επισκοπών που έχαναν τους ιεράρχες τους πιθανόν ενίσχυαν οι φήμες και οι κατηγορίες που κατά καιρούς αντιμετώπιζαν οι βυζαντινοί επίσκοποι για εκμετάλλευση πόρων των Εκκλησιών τους και αποθησαυρισμό μεγάλων ποσών. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη, ο οποίος συνέταξε το 1209-1210 επιστολή προς τον καθηγούμενο της μονής Καισαριανής, στην οποία διαμαρτυρόταν, ανάμεσα σε άλλα ζητήματα, για τις διαδόσεις ντόπιων και Λατίνων ότι είχε αποθησαυρίσει πολλά χρήματα κατά τη διάρκεια της αρχιερατείας του⁴⁹. Σχετική είναι και η περιπέτεια του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, ο οποίος έπειτα από την άλωση της μητρόπολής του από τους Νορμανδούς έπεσε στα χέρια ενός πρώην πειρατή στην υπηρεσία τους, του Σιφάντου, που πίεσε τον Ευστάθιο να καταβάλει 4.000 χρυσά νομίσματα ως λύτρα, με το σκεπτικό ότι το ποσό ήταν μικρό για έναν ιεράρχη που λάμβανε ως μισθό εκατό κεντηνάρια ετησίως⁵⁰.

Είδαμε, λοιπόν, ότι στις δύο επιστολές του Ευθυμίου Μαλάκη τίγονται δύο

48. Για τις επισκοπές της μητρόπολης Υπάτης, βλ. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, Τακτικό 13.735-739, σ. 365. Πρβλ. Μπόνης, *Εύθυμίου τοῦ Μαλάκη τὰ σωζόμενα*, σ. 6· Α. Αβραμέα, *Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν*, Αθήνα 1974, σσ. 52-53· TIB 1, σ. 223· J. Herrin, «The Ecclesiastical Organisation of Central Greece at the Time of Michael Choniates: New Evidence from the Codex Atheniensis 1371», στο: *Actes du XVe congrès international d'études byzantines, Athènes, septembre 1976*, IV: *Histoire, Communications*, Athènes 1980, σσ. 133, 135· Γόνης, «Βυζαντινὴ Ὑπάτη», σσ. 135-137.

49. Μιχαήλ Χωνιάτης, *Επιστολή 156: Τῷ καθηγούμενῳ τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς Καισαριανῆς*, ἐκδ. F. Kolovou, *Michaelis Choniatae epistulae* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae (στο εζής: CFHB), 41], Berlin - New York 2001, σ. 251.23-28. Βλ. και Φ. Χ. Κολοβού, *Μιχαήλ Χωνιάτης: Συμβολὴ στη μελέτη του βίου και του έργου του. Το Corpus των επιστολῶν* [Ακαδημία Αθηνών, Πονήματα - Συμβολές στην Ἐρευνα της Ἑλληνικῆς και Λατινικῆς Γραμματείας, 2], Αθήνα 1999, σσ. 99-100.

50. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Συγγραφή τῆς εἴθε ὑστέρως κατ' αὐτὴν ἀλώσεως*, ἐκδ. S. Kyriakidis, *Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica* [Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Testi e Monumenti, Testi, 5], Palermo 1961, σσ. 106.30-108.21. Βλ. και Γ. Μέριανος, *Οικονομικὲς ιδέες στο Βυζάντιο τον 12ο αἰώνα. Οι περὶ οικονομίας ἀπόψεις του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης* [IBE/EIE, Μονογραφίες, 13], Αθήνα 2008, σσ. 200-201.

περιπτώσεις αυθαίρετης και αρπακτικής συμπεριφοράς εκ μέρους των αξιωματούχων που σχετίζονται με τον δημοσιονομικό τομέα: (α) η υπέρμετρη φορολόγηση και η αναγκαστική στρατολόγηση αγροτών και (β) η οικειοποίηση περιουσιακών στοιχείων θανόντων ιεραρχών ή/και των οικείων επισκοπών τους. Ωστόσο, για την καλύτερη κατανόηση και ένταξη των πληροφοριών του Ευθυμίου στο κλίμα της εποχής του χρειάζεται να γίνει αναφορά, έστω και δειγματοληπτικά, σε αντίστοιχες μαρτυρίες συγχρόνων του.

Ως προς το πρόβλημα της υπέρμετρης και άδικα κατανεμημένης φορολογίας που συνθλίβει τον αγροτικό πληθυσμό, οι χαρακτηριστικότερες ίσως αναφορές κατά τον ύστερο 12ο αιώνα απαντούν στο έργο του μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη⁵¹. Για παράδειγμα, σε επιστολή του περιγράφει την ένδεια και τις κακουχίες των κατοίκων της Αττικής, που προκαλούνταν, μεταξύ άλλων, από ... τήν κακῶς γενομένην διανομήν καὶ κουφισμόν τῶν δημοσίων τελῶν, καὶ ἐπὶ συντριβῇ μᾶλλον τῶν πτωχοτέρων καὶ ἀποικισμῶ παντελεῖ, ...⁵².

Στη μονωδία του για τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, ο Μιχαήλ τον παρουσιάζει ως ιεράρχη που είχε προστατεύσει το ποίμνιό του από τις αυθαιρεσίες των φοροσυλλεκτών και ο θάνατός του το άφησε ανυπεράσπιστο. Η εικόνα του Ευσταθίου που σκιαγραφεί ο Μιχαήλ Χωνιάτης, ως μοναδικού προστάτη του ποιμνίου του από τις φορολογικές αυθαιρεσίες, συνιστά υπόδειγμα για όλους εκείνους τους βυζαντινούς ιεράρχες που προασπίζονταν τις επισκοπές τους:

51. Δεν πρέπει να παραβλεφθούν τα εξίσου γνωστά παράπονα και άλλων βυζαντινών ιεραρχών του 12ου αιώνα, όπως του Θεοφυλάκτου Αχρίδος και του Γεωργίου Τορνίκη, μητροπολίτη Εφέσου. Βλ. Magdalino, *Manuel I*, σσ. 129, 135, 154 σημ. 168. Από την πλούσια βιβλιογραφία για τον Θεοφυλάκτο Αχρίδος, βλ. επίσης D. A. Xanatalos, *Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida*, München 1937· M. Mullett, «Patronage in Action: The Problems of an Eleventh-Century Bishop», στο: R. Morris (επιμ.), *Church and People in Byzantium*, Birmingham 1990, σσ. 125-147· της ίδιας, *Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Archbishop*, Aldershot 1997· A. Harvey, «The Land and Taxation in the Reign of Alexios I Komnenos: The Evidence of Theophylakt of Ochrid», *REB* 51 (1993), σσ. 139-154· Angold, *Church*, σσ. 158-172. Η Παπαγιάννη, «Φορολογικές πληροφορίες», σσ. 401-407, επισημαίνει ωστόσο ότι στις επιστολές του Θεοφυλάκτου Αχρίδος γίνονται σποραδικές αναφορές στα γενικότερα προβλήματα της επαρχίας, ενώ η πλειονότητα των παραπόνων του αφορά κυρίως τη φορολογική μεταχείριση της Εκκλησίας και του κλήρου.

52. Μιχαήλ Χωνιάτης, Επιστολή 27: *Τῷ Ματζούκη κϋρ Θεοδοσίῳ*, έκδ. Kolovou, *Michaelis Choniatae epistulae*, σ. 37.40-42. Για την επιστολή αυτή, βλ. Κολοβού, *Μιχαήλ Χωνιάτης: Συμβολή*, σσ. 156-157. Εκτός από τις επιστολές του Μιχαήλ Χωνιάτη, πληροφορίες για τη βαριά φορολόγηση του ποιμνίου του αντλούμε και από τις *Κατηγήσεις* του· βλ. Κ. Μαυρομμάτη, «Οι Κατηγήσεις του Μιχαήλ Χωνιάτη. Χρονολόγηση και ιστορική προσέγγιση», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 20 (2010), σσ. 39-66.

*Πάντως φορολόγοις ἐκκείσομαι· πάντως δασμολόγοις βρωθήσομαι
ὡς ἐτοίμη καὶ ἀγαθὴ θήρα καὶ τοῖς ἀνθρωποφάγοις τούτοις θηρσὶν
ἐκδοτος. Οὐκέτι γὰρ ἐπαγρυπνήσει μοι ἐκεῖνος ὁ μέγας ἐμὸς ποιμὴν
καὶ μυρίοις διεγρηγορῶς ὄμμασιν· οὐ φυλάξει νυκτὸς καὶ μεθ' ἡμέραν
ἐπ' ἐμὲ φυλακάς⁵³.*

Ειδικότερα, ὁμως, το Ὑπομνηστικὸν του Μιχαήλ Χωνιάτη προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ' Κομνηνὸ (1198/1199), με το οποίο διαμαρτύρεται για τη βαριά φορολόγηση και την ἔνδεια του ποιμνίου του, είναι εκείνο που συχνά εκλαμβάνεται ως το αντιπροσωπευτικότερο κείμενο της κατάστασης που επικρατούσε στη βυζαντινὴ επαρχία κατά τον ὕστερο 12ο αἰώνα. Η διατήρηση της υπέρμετρης φορολογίας και η συνέχιση των καταχρήσεων των φοροεισπρακτόρων και της επέκτασης της μεγάλης ιδιοκτησίας εις βάρος της μικρῆς καθιστούσε αδύνατη την επιβίωση του ποιμνίου του Μιχαήλ και, κατ' ἐπέκτασιν, τη δυνατότητα καταβολῆς των δημοσίων εισφορῶν⁵⁴.

Ὡς προς το δεύτερο ζήτημα που τίγεται ο Ευθύμιος Μαλάκης, την αρπαγὴ εκκλησιαστικῶν περιουσιακῶν στοιχείων, δεν πρέπει να δημιουργηθεῖ η εντύπωση ὅτι τα προβλήματα αυτά περιορίζονταν στην εποχὴ του ἢ στον ελλαδικὸ χώρο. Ἐναν αἰῶνα νωρίτερα, διαβάζουμε στην Πείρα του Ευσταθίου Ρωμαίου ὅτι ἕνας σπαθαροκανιδάτος μετὰ τον θάνατο του επισκόπου γείτονά του εισήλθε στην οἰκία του· με τη βοήθεια δύο δούλων του θανόντος ερεύνησε για χρυσὸ και βρήκε ἕνα πουγκί, ἀπὸ το οποίο ἀφαίρεσε χρυσὰ νομίσματα⁵⁵.

53. Μιχαήλ Χωνιάτης, *Μονωδία εἰς τὸν ἀγιώτατον Θεσσαλονίκης κῦρ Εὐστάθιον*, ἐκδ. Λάμπρος, *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, τ. Α', σ. 300.23-27. Πρβλ. τη μονωδία του Ευθυμίου Μαλάκη για τον Ευστάθιο, ἐκδ. Μπόνης, *Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη τὰ σωζόμενα*, σ. 80.26-27: *καὶ ἐτέρων μὲν ἐπέτιμα ταῖς ἀπληστίασι, οἱ τὰς πόλεις καταλωβῶνται καὶ τὰς ἐκκλησίας Θεοῦ λυμαίνονται· ...*

54. Βλ. Μιχαήλ Χωνιάτης, *Ὑπομνηστικόν*, σ. 311.1-15: *Ἐπεὶ δὲ καὶ πολλὰς ἀναγραφὰς ὑπέστημεν, ὡς μικρὸν ἄνωθεν ἀνηγέκαμεν, δεόμεθα μὴ καὶ αὖθις βάρος ἀναγραφῆς ἐπιρριφῆναι τῇ χώρᾳ ἡμῶν, εἰ καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις τυχὸν χώραις τῶν κατωτικῶν ὀρισθῆ γενέσθαι ἀναγραφῆ, ἀλλ' ἐπικυρωθῆναι καὶ τὸν ἕνεκα τούτου ἐπορευθέντα ἡμῖν προσκυνητὸν ὀρισμὸν τῆς ἀγίας βασιλείας σου· καὶ μὴ μόνον τοῦτον, ἀλλὰ καὶ τοὺς διαφόρως ἀπολυθέντας καὶ ἀπειργοντας τοὺς πειρωμένους ἐκ τῶν καστρηνῶν κατέχειν ὅπωςδὴποτε καὶ νέμεσθαι χωρία καὶ στάσεις χωρτικὰς. Εἰς συντριβὴν γὰρ τοῦτο τῶν δρούγγων καὶ ὄλεθρον ἀφορᾷ· ἢ δὲ τῶν δρούγγων ἀπώλεια τοῦ καθ' ἡμᾶς ὀρίου παντός ἐστὶν ἀπώλεια. Καὶ τούτων γενομένων, σωζοίμεθ' ἂν ἡμεῖς, σώζοιτο δ' ἂν καὶ τῶ δημοσίῳ τὰ ἐξ ἡμῶν συνεισφερόμενα· καὶ σωζόμενοι, οὐ παυσαίμεθα τοῦ υπερέυχεσθαι τῆς ἀγίας βασιλείας σου, ἧς ὡς ἀνάξιοι δοῦλοι τολμήσαντες ἐδεήθημεν. Για τον ὄρο καστρηνός, βλ. πρόσφατα Α. Παπαγεωργίου, «Το Ὑπομνηστικὸν του Μιχαήλ Χωνιάτη και οι καστρηνοί», *Βυζαντινὰ Σύμμεικτα* 18 (2008), σσ. 159-169, ὅπου και η σχετικὴ βιβλιογραφία.*

55. *JGR*, τ. Δ', σ. 135: *Ὅτι ἐπίσκοπος ἐτελεύτησε, καὶ ἤλθε τις γειτνιαζων σπαθαροκαν-*

Επίσης, ο Μιχαήλ Ψελλός σε επιστολή του δείχνει ότι όχι μόνο ο θάνατος αλλά και η μακρά απουσία ενός επισκόπου ήταν δυνατόν να δημιουργήσει τις συνθήκες εκείνες που επέτρεπαν τη διαρπαγή περιουσιακών στοιχείων της οικείας επισκοπής, όπως συνέβη με την επισκοπή Κορώνης, τα κτήματα της οποίας εποφθαλμιούσαν γείτονες και άλλοι πλεονέκτες⁵⁶.

Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη δράση οικονομικών υπαλλήλων εις βάρος της Εκκλησίας περιέχονται στον Βίο του Λεοντίου Β' πατριάρχη Ιεροσολύμων (1176-1185). Εκεί αναφέρεται πως, όταν ο προκάτοχός του στον πατριαρχικό θρόνο (Νικηφόρος Β') απεβίωσε, ο υπεύθυνος για τη συλλογή των δημοσίων φόρων στην Κύπρο –μάλλον ο πράκτωρ, ο οποίος ονομαζόταν Κυριακός και πιθανότατα ήταν ο δούξ (διοικητής) του νησιού– διήρπασε την περιουσία του πατριαρχείου Ιεροσολύμων στο νησί⁵⁷. Στη συνέχεια, όταν ο Λεόντιος ήλθε να μείνει στην Κύπρο, κάποιος Τριακοντάφυλλος, στην υπηρεσία του προαναφερθέντος Κυριακού (... τὸν τῷ δηλωθέντι Κυριακῷ ὑπηρετούμε-

---

διδάτος, και μετά δύο δούλων τοῦ ἐπισκόπου ἠρέυνησε περὶ χρυσίου, καὶ εὔρε σακκούλιον, καὶ ὕστερον ἀπαιτούμενος τοῦτο προεκόμισεν αὐτὸ ἐλλιπές, οἱ δὲ δούλοι ἔλεγον ὅτι γέμον ἦν τὸ σακκούλιον χρυσίου. Πρβλ. Μ. Γερολυμάτου, «Πελοποννησιακές μονές και εξουσία (10ος-11ος αι.)», στο: Β. Κόντη (επιμ.), *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο (4ος-15ος αι.)* [IBE/EIE, Διεθνή Συμπόσια, 14], Αθήνα 2004, σ. 47.

56. Ψελλός, Επιστολή 134: [Τῷ κριτῇ Πελοποννήσου], ἐκδ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη*, τ. Ε', σ. 378: Ἀπόδημος ὢν πλεῖστον χρόνον ὁ ἐπίσκοπος Κορώνης τῆς οικείας ἐπισκοπῆς, δεῖται σου τῆς ἐπὶ ταύτῃ ἀντιλήψεως, ἵνα μήτε τοῖς γείτοσι, μήτε τοῖς ἄλλοις πλεονεκτικοῖς τὸν τρόπον εἰς διαρπαγὴν τὰ ταύτης γένοιτο κτήματα' ...

57. Θεοδόσιος Γουδέλης, *Βίος Λεοντίου πατριάρχου Ἱεροσολύμων*, ἐκδ. D. Tsougarakis, *The Life of Leontios, Patriarch of Jerusalem*, Leiden - New York - Köln 1993, σ. 116.1-5: Τοῦ πρὸ τοῦ μεγάλου τῆς Σιών ἀρχιερέως χρηματίσαντος τὸ χρεῶν λειτουργήσαντος, ὁ τὰς δημοσίας φορολογίας ἐν τῇ Κύπρῳ ποιούμενος (Κυριακός δέ τις ἦν οὕτω καλούμενος) τὰ διαφέροντα πάντα τῷ τῆς Σιών θρόνῳ ἐν τῇ αὐτῇ νήσῳ τῶν Κυπρίων διάρπαγμα ἔθετο. Για την ταύτιση του Κυριακού με τον δούκα της Κύπρου, καθώς και για την επισήμανση ότι δεν φαίνεται να διασώζεται μνεία γι' αυτό το πρόσωπο σε άλλη πηγή, βλ. ὁ.π., σσ. 198-199. Πρβλ. J. Pahlitzsch, *Graeci und Suriani im Palästina der Kreuzfahrerzeit. Beiträge und Quellen zur Geschichte des griechisch-orthodoxen Patriarchats von Jerusalem*, Berlin 2001, σσ. 163-164. Σημειωτέον ὅτι το ἐπιωφελές καθήκον τοῦ πράκτορος το ἀναλάμβανε συχνά ο διοικητής μιας ἐπαρχίας (βλ. Οικονομίδης, «Ο ρόλος του βυζαντινοῦ κράτους», σ. 213). Για τους δούκες Κύπρου κατὰ τον 12ο αἰώνα, πρβλ. Δ. Α. Ζακυθηνός, «Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει», *ΕΕΒΣ* 17 (1941), σσ. 269-270· Κ. Χατζηψάλτης, «Τρεῖς βυζαντινοὶ δούκες τοῦ θέματος Κύπρου κατὰ τοὺς ΙΑ' καὶ ΙΒ' αἰῶνας», *Κυπριακαὶ Σπουδαί* 50 (1986), σσ. 108-110. Για τον Λεόντιο Β', βλ. J. Pahlitzsch, «Ein „politischer Heiliger“ zur Zeit der Komnenen: Leontios II. von Jerusalem», στο: Μ. Derwich - Μ. Dmitriev (επιμ.), *Fonctions sociales et politiques du culte des saints dans les sociétés de rite grec et latin au Moyen Âge et à l'époque moderne. Approche comparative*, Wrocław 1999, σσ. 383-400· του ἰδίου, *Graeci und Suriani*, σσ. 149-181.

νον ἐπὶ ταῖς δημοσίαις τῆς Κύπρου εἰσπράξεσι ...), τον επισκέφθηκε και απαιτήσε να εισπράξει αμέσως τους φόρους από τα ακίνητα που ανήκαν στην Εκκλησία του. Επιπλέον, απειλήσε ότι, αν δεν εισέπραττε τους φόρους αμέσως, θα έκανε τον βίο αβίωτο στον Λεόντιο και τους ανθρώπους του (*Καὶ ἀπειλάς προσετίθει, ὡς εἰ μὴ αὐτίκα λήψοιτο, τὰ δεινὰ θήσειν αὐτόν τε καὶ τοὺς ὑπ' αὐτόν* ...), ενώ διέταξε να πάρουν τον ημίονο που μετέφερε τον πατριάρχη. Ωστόσο, ο Τριακοντάφυλλος αναγκάστηκε να δει το λάθος του· φεύγοντας, έπεσε από τις σκάλες της οικίας του πατριάρχη, ενώ στη συνέχεια τον έριξε κάτω το άλογό του και, με το που άγγιξε το έδαφος, τυφλώθηκε. Κατόπιν τούτου, ο φοροσυλλέκτης ζήτησε τη βοήθεια του αγίου, και εκείνος τον θεράπευσε⁵⁸.

Παρά την αίσια έκβαση του επεισοδίου και την ψυχωφελή διάσταση της διήγησης, προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι ο φοροσυλλέκτης παρουσιάζεται να μην ορρωδεί ούτε μπροστά στον πατριάρχη Ιεροσολύμων, επιδεικνύοντας βίαιη συμπεριφορά. Προφανώς, ανάλογα περιστατικά δεν ήταν ασυνήθιστα⁵⁹. Ως προς την κατάσταση στην Κύπρο, πάντως, ήδη από τις αρχές του 12ου αιώνα, ο Νικόλαος Μουζάλων –μετέπειτα πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1147-1151)– εκθέτει σε ποίημά του τους λόγους που τον οδήγησαν να παραιτηθεί από τον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Κύπρου γύρω στο 1110/1111. Μεταξύ άλλων, αναφέρει την καταπίεση των Κυπρίων από την υπερβολική φορολογία και τα τρομερά βασανιστήρια στα οποία υποβάλλονταν όσοι καθυστερούσαν τις οφειλές τους⁶⁰.

58. Γουδέλης, *Βίος Λεοντίου*, σσ. 116.5-118.43. Για τα σημαντικά φορολογικά έσοδα που απέδιδε η Κύπρος κατά τον 12ο αιώνα, βλ. M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*, Cambridge 1985, σσ. 132-133, 173, 598-599· C. Galatariotou, *The Making of a Saint. The Life, Times and Sanctification of Neophytos the Recluse*, Cambridge 1991, σ. 53 κ.ε.

59. Για την πρακτορική βία, βλ. Magdalino, *Manuel I*, σσ. 248-249.

60. *Στίχοι Νικολάου μοναχοῦ τοῦ Μουζάλωνος, τοῦ γεγονότος ἀρχιεπισκόπου Κύπρου, ἐν τῇ παραιτήσῃ αὐτοῦ γενόμενοι*, ἐκδ. Σ. Ι. Δοανίδου, «Ἡ παραιτήσις Νικολάου τοῦ Μουζάλωνος ἀπὸ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου. Ἀνέκδοτον ἀπολογητικὸν ποίημα», *Ἑλληνικά* 7 (1934), σσ. 136.885-137.912. Για τη χρονολόγηση της παραίτησής του το 1110, βλ. *ό.π.*, σ. 142, ενώ για την τοποθέτησή της το 1111, βλ. C. Mango - E. J. W. Hawkins, «Report on Field Work in Istanbul and Cyprus, 1962-1963», *DOP* 18 (1964), σ. 339. Για τον Νικόλαο Μουζάλωνα, βλ. επίσης P. Maas - F. Dölger, «Zu dem Abdankungsgedicht des Nikolaos Muzalon», *Byzantinische Zeitschrift* 35 (1935), σσ. 2-14· Θ. Ν. Ζήση, «Ὁ πατριάρχης Νικόλαος Δ' Μουζάλων», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 23 (1978), σσ. 233-330· Galatariotou, *Making of a Saint*, σ. 192 κ.ε.· Angold, *Church*, σ. 257 κ.ε. Ὁ Δουγγής εύλογα συνδέει τις μαρτυρίες για τη διαφαινόμενη καταπίεση του κυπριακού πληθυσμοῦ με τις ειδικές συνθήκες που επικρατοῦσαν στο νησί, το οποίο εἶχε καταστεί στρατοκρατούμενη περιοχή (T. C. Lounghis, *Byzantium in the Eastern Mediterranean: Safeguarding*

Η βία και η αυθαιρεσία των κοσμικών αρχόντων εις βάρος των αδυνάτων και της Εκκλησίας απασχόλησαν επίσης τη σκέψη των τριών κανονολόγων του 12ου αιώνα, Αλεξίου Αριστηνού, Ιωάννη Ζωναρά και Θεοδώρου Βαλσαμώνος. Στα σχόλια τους στους ιερούς κανόνες στρέφονται εναντίον της λεγόμενης *άρχοντικῆς δυναστείας*, δηλαδή της καταπίεσης που προκαλούσε στα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα η άδικη χρήση βίας ή εξουσίας από τους δυνατούς. Οι περιπτώσεις στις οποίες αναφέρονται οι κανονολόγοι υπάγονται σε τρεις κύριες κατηγορίες: την καταπίεση (α) πτωχών και αδυνάτων, (β) μεμονωμένων ατόμων, ιδιαίτερα γυναικών, στο πλαίσιο προσωπικών σχέσεων, και (γ) της Εκκλησίας⁶¹. Είναι προφανές ότι, με βάση αυτή την κατηγοριοποίηση, τα θέματα με τα οποία ασχολείται ο Μαλάκης στις δύο επιστολές του εμπίπτουν στην πρώτη και τρίτη κατηγορία αντίστοιχα. Ως προς την τρίτη κατηγορία, ας αναφερθεί ενδεικτικά ότι ο Ζωναράς, σχολιάζοντας τον 18ο κανόνα της εν Τρούλλω Οικουμενικής Συνόδου, στον οποίο εξετάζονται οι περιπτώσεις κληρικών που εγκατέλειψαν τις θέσεις τους εξαιτίας βαρβαρικών επιδρομών ή άλλων λόγων, εξηγεί ότι αυτό μεταξύ άλλων μπορεί να συμβεί ... *διὰ βαρβάρων ἐφόδους, ἢ φορολόγων ἀπανθρωπίας, ἢ λιμῶν* ...⁶². Ο Βαλσαμών, πάλι, στα σχόλιά του στον 25ο κανόνα της Δ' Οικουμενικής Συνόδου (Χαλκηδόνας), που ορίζει να μην καθυστερούν οι χειροτονίες επισκόπων από τους μητροπολίτες παρά μόνο σε περιπτώσεις μεγάλης ανάγκης, επεξηγεί ότι έκτακτη περίπτωση δεν θεωρείται η καταπίεση της επισκοπῆς από φοροεισπράκτορες⁶³. Αυτή η τελευταία επισήμανση υποδηλώνει τη συχνότητα του φαινομένου, η οποία καθιστούσε απαραίτητη την αναφορά του Βαλσαμώνος σε αυτό.

Είναι ενδιαφέρον ωστόσο, όπως έχει σημειώσει η Σαράντη, ότι οι κανονολόγοι του 12ου αιώνα διαφοροποιούνται από την παραδοσιακή στάση προς την αυθαιρεσία των αρχόντων, καταδικάζοντάς την όχι ως αντίθετη στη χριστιανική ηθική, αλλά ως αντικείμενη στην αυτοκρατορική νομοθεσία και τη δικαστική πρακτική. Σημαντική είναι επίσης η επισήμανση ότι η συμμετοχή υψηλόβαθμων μελών του κλήρου σε εκκλησιαστικά δικαστήρια και η τριβή με υποθέσεις κοινωνικών προβλημάτων επέδρασε ενδεχομένως σε κάποιους από

East Roman Identity [407-1204], Nicosia 2010, σσ. 33-35, 196).

61. Για τη στάση των κανονολόγων του 12ου αιώνα προς το ζήτημα της *άρχοντικῆς δυναστείας*, βλ. την εξαιρετική ανάλυση της Saradi, «Canon Law Commentaries».

62. Ράλλης - Ποτλής, *Σύνταγμα*, τ. Β', σσ. 344-345. Βλ. και Ε. Σπ. Παπαγιάννη, *Τὰ οικονομικά τοῦ ἔγγαμου κλήρου στὸ Βυζάντιο* [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 1], Αθήνα 1986, σ. 259.

63. Ράλλης - Ποτλής, *Σύνταγμα*, τ. Β', σ. 275: ... *τὸ γὰρ ἐπηρεάζεσθαι τὰ τῆς ἐπισκοπῆς ὑπὸ πρακτορικῆς ἀδικίας, ἢ ἕτερόν τι τοιοῦτον, ἀναβολὴν εὐλογον χειροτονίας ἐπισκόπου τῷ μητροπολίτῃ οὐ δίδωσιν*.

αυτούς ώστε να εγκαταλείψουν σταδιακά τη θεωρητική θεολογική στάση απέναντι στο πρόβλημα, υπέρ μιας περισσότερο ρεαλιστικής⁶⁴.

Προς αυτή την κατεύθυνση πρέπει όντως να συνέβαλαν η νομική κατάρτιση και η ανάληψη κοσμικών αξιωμάτων από ορισμένους εκπροσώπους του κλήρου. Για παράδειγμα, ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ευστάθιος, στον επιτάφιο που συνέθεσε για τον μητροπολίτη Αθηνών Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη, εξυμνεί τον θανόντα, επειδή, μεταξύ άλλων, κατά τη διάρκεια της θητείας του ως *ἐξισωτοῦ*⁶⁵ στην Πελοπόννησο πολέμησε την αδικία, ενώ σε μια εκτίμηση φόρων απέκτησε τέτοια φήμη στην περιοχή, ώστε να επισκιάζει τα κατορθώματα του Αριστείδη και τη νομοθεσία του Σόλωνος⁶⁶. Προηγουμένως, ο Ευστάθιος αναφέρει ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης δίδασκε τους νόμους, ενώ μας πληροφορεί έμμεσα και για τη δικαστική δραστηριότητα του θανόντος⁶⁷. Συνεπώς, η θητεία στο αξίωμα του *ἐξισωτοῦ* ενός νομομαθούς όπως ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, ή η επίσης γνωστή θητεία ως *πραίτωρος* στο θέμα Ελλάδος και Πελοποννήσου μιας νομικής αυθεντίας όπως ο Αλέξιος Αριστηνός⁶⁸, φανερώνει την αυξανόμενη συμμετοχή της Εκκλησίας στην απονομή

64. Saradi, «Canon Law Commentaries», σσ. 398, 403.

65. Για το αξίωμα αυτό, βλ. Dölger, *Beiträge*, σσ. 79-81· N. Svoronos, «Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes», *BCH* 83 (1959), σ. 124· Herrin, «Realities», σσ. 270 σημ. 83, 272· Oikonomidès, *Fiscalité*, σσ. 278, 300.

66. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγος άναγνωσθείς έξω τής μεγαλωνόμου πόλεως Θεσσαλονίκης έν τῷ θείῳ ναῶ τοῦ μυροβλύτου άγίου Νικολάου έπ' αύτῆ τῆ θήκη τοῦ λειψάνου τοῦ έν αἰοιδίμῳ τῆ μνήμῃ πανιερωτάτου Άθηνῶν τοῦ υπερίμου, ὅτε εἰς τήν μεγαλόπολιν άνεκομίζετο ...*, έκδ. P. Wirth, *Eustathii Thessalonicensis opera minora, magnam partem inedita* [CFHB, 32], Berlin - New York 2000, σ. 13.66-71: ... ὡ στάθμη δικαιοσύνης· ὡ κατά τῆς άδικίας τέμνων πέλεκυς· και μοι μαρτυρήσει πρὸς άλλους τῷ λόγῳ και τὰ τῆς έξισώσεως, ἦν ἡ τοῦ Πέλοπος νῆσος ύμνεῖ, ἦν εκ βασιλέως αύτὸς πιστευθείς, άπέκρυψας τὸν ύμνούμενον Άριστείδην τῷ θαύματι και τήν σεισάχθειαν δὲ Σόλωνος ὡσει οὐθέν παραλαεῖσθαι πεποιήκας· ... Πρβλ. και Ε. Μαδαριάγα, «Η βυζαντινή οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (I): Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, πανιερώτατος μητροπολίτης Αθηνῶν και υπέρτιμος», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 19 (2009), σσ. 161-162. Για τον λόγο αυτό, βλ. P. A. Agapitos, «Mischung der Gattungen und Überschreitung der Gesetze: Die Grabrede des Eustathios von Thessalonike auf Nikolaos Hagiotheodorites», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 48 (1998), σσ. 119-146· Ε. Μαδαριάγα, «Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και η μονωδία του για τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη», *Σύμμεικτα* 17 (2005-2007), σσ. 199-211. Για την αρνητική στάση του Ευσταθίου προς τη βαριά φορολόγηση, βλ. Μέριανος, *Οικονομικές ιδέες*, σσ. 227-230.

67. Ευστάθιος, *Λόγος ...*, σ. 11.76-80: ... ἡ τῶν νόμων διδασκαλία περιελεύεται τούτους εἰς μνήμην, ἦν καθήκουσαν εκ προγόνων παραλαβῶν οὐ μόνον εἰς ἄρτιον περιεσώσατο έαυτῶ, αλλά και διένειμε τῶ τῆς διδασκαλίας ταλάντῳ πολλαπλοῦν ποιησάμενος τὸ τῆς χάριτος· ... ὁ.π., σ. 11.82-83: ... και τὸ τῆς δίκης εὐθὺ έντέχνως έρρῦθμιζεν και τοῦ κανόνος, ὃ φασιν, ἦν εὐθέστερος. Πρβλ. και Μαδαριάγα, «Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης», σσ. 159-161.

68. Βλ. Magdalino, *Manuel I*, σσ. 234-235. Για τον Αλέξιο Αριστηνό, βλ. επίσης J. Dar-

δικαιοσύνης, ιδίως επί Μανουήλ Α'⁶⁹, αλλά και την εξοικείωση εκπροσώπων της με τον δημοσιονομικό μηχανισμό. Με αυτό τον τρόπο, αρκετοί βυζαντινοί ιεράρχες διέθεταν όχι μόνο τη νομική κατάρτιση, αλλά και τη διοικητική εμπειρία, ώστε να είναι σε θέση να αντιμετωπίζουν τις απαιτήσεις των κρατικών υπαλλήλων.

Συνοψίζοντας, όπως προκύπτει και από τις ενδεικτικά προαναφερθείσες μαρτυρίες, τα παράπονα του Ευθυμίου Μαλάκη απηχούν ένα ευρύτερο κλίμα δυσaréσκειας. Οι υπό εξέταση επιστολές του συμπληρώνουν την εικόνα που έχουμε για τις ανοίξεις πρακτικές των υπαλλήλων του βυζαντινού δημοσιονομικού συστήματος, εστιάζοντας στον ελλαδικό χώρο του 12ου αιώνα. Ωστόσο, δεδομένου ότι οι διαμαρτυρίες άλλων ιεραρχών δεν σπανίζουν, η αξία των επιστολών του έγκειται στο ότι δεν εκφράζουν αόριστα παράπονα, αλλά σκιαγραφούν συγκεκριμένες πρακτικές που εφαρμόζαν οι οικονομικοί αξιωματούχοι: την αναγκαστική στρατολόγηση αγροτών και την αφαίρεση περιουσιακών στοιχείων θανόντων ιεραρχών ή χηρευσών επισκοπών. Μάλιστα, η αναφορά, με αφορμή τη δεύτερη περίπτωση, της ρύθμισης του Μανουήλ Α' προσφέρει ενδιαφέροντα στοιχεία για το ίδιο το μέτρο και την εφαρμογή του. Τέλος, οι μαρτυρίες του ενισχύουν τη διαπίστωση ότι συνήθως ο μόνος ικανός και πρόθυμος να εναντιωθεί στις αυθαιρέσεις εις βάρος του ποιμνίου και της Εκκλησίας του ήταν ο επίσκοπος. Προστίθενται έτσι μερικά ακόμη σημαντικά στοιχεία για την κατανόηση του δημόσιου βίου στο Βυζάντιο του 12ου αιώνα.

---

rouzès, *Georges et Démétrios Tornikès: Lettres et discours*, Paris 1970, σσ. 53-57. Η ανάληψη κοσμικών αξιωμάτων από κληρικούς και μοναχούς απαγορευόταν από τους ιερούς κανόνες, ασχέτως του τι συνέβαινε στην πράξη· ειδικά για την περίπτωση του Αριστηνού, βλ. Ε. Παπαγιάννη, «Επιτρεπόμενες και απαγορευμένες κοσμικές ένασχολήσεις του βυζαντινού κλήρου», στο: *Δ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 165 (σημ. 56)· Magdalino, *Manuel I*, σσ. 306-308.

69. Βλ. ενδεικτικά Angold, *Church*, σ. 261· του ίδιου, «Church and Society: Iconoclasm and After», στο: J. Haldon (επιμ.), *The Social History of Byzantium*, Chichester, U.K. - Malden, MA 2009, σ. 240 κ.ε· Magdalino, *Manuel I*, σ. 308.